

УТВЕРДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СХІДНОМУ ПРИКАРПАТТІ ТА ВОЛИНІ: СТАН ДЖЕРЕЛ ТА НАУКОВІ ВЕРСІЇ

Святослав Терський

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет “Львівська політехніка”

Богдан Омельчук

Інститут сталого розвитку імені В'ячеслава Чорновола
Національний університет “Львівська політехніка”

© Терський С., Омельчук Б., 2017

Проаналізовано сучасні погляди на обставини включення земель Східного Прикарпаття, Подністров'я та Волині до складу Київської держави. Розглянуто поширення низки категорій рухомих археологічних пам'яток IX–XI ст., що свідчать про перебування княжої дружини на території Подністров'я та проведені їх зіставлення з даними писемних джерел. Проаналізовано різні аспекти можливої залежності цих земель від племен давніх угорців та печенігів у момент формування Київської держави. Обґрунтовується висновок про необхідність ретельнішого вивчення пам'яток IX–XI ст. у Середньому Подністров'ї.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні пам'ятки, Київська держава, городища, басейн Дністра.

An analysis of contemporary views on the circumstances surrounding the inclusion of the lands of the bank of the Dniester River in the Kievan state. It was established that the stage of final subordination of the Western tribes of Rus to Kiev was initiated even under Prince Svyatoslav. This was due to the advancement of Pechenegs in the forest-steppe zone. Convergence of the places of the Pechenegs with territories under the control of Kyiv was recorded by Konstantin Bagryanorodny. The scientific theory was analyzed in which the nomads could smack the steppe enclaves in the forest steppe in the upper reaches of the Goryn and Sluch Rivers, as well as in the eastern part of the Dniester River (part of the Volhynia to the north of the upper part of bank of South Buh River and the area of the Pantalich steppe on the right bank of the Zbruch River. The tribes of the streets, the Derevlyans and probably one of the branches of the Volyn region were ruled by a hypothesis about the devastation of the nomads of the region of the Middle part of Dniester River. It was discovered that the complete desolation of territories between the Galician principality and the nomad they were not there.

In connection with these hypotheses, the distribution of a number of categories of moving archaeological monuments of the IX–XI centuries is considered, which testify to the presence of the prince's wife in the territory of the bank of the Dniester River and their comparison with the data of written sources. Different aspects of the possible dependence of these lands on the tribes of ancient Hungarians and Pechenegs at the moment of formation of the Kiev state are analyzed. The conclusion is grounded on the need for a more thorough study of monuments of IX–XI centuries, in the bank of the Dniester River and Eastern part of Karpaty Mountain, in particular, the largest in area in the ancient settlement of Stil'ske.

Key words: early Middle Ages, archaeological monuments, Kiev state, ancient castles, bank of the Dniester River.

Постановка проблеми. Час та обставини утвердження Київської держави у Східному Прикарпатті та Волині досі є важливим та дискусійним питанням української історичної науки [13]. Висуваються найрізноманітніші версії, які не можливо остаточно підтвердити через брак археологічних джерел. Адже письмові джерела дуже скупо описують події в цьому регіоні до кінця XI ст.

Відтак віднедавна відновилися давня історіографічна суперечка стосовно того, кому належали землі Середнього Подністров'я у початковий момент формування території Київської держави.

Ще наприкінці XIX ст. низка європейських істориків вважала доведеним факт належності цього

регіону або ж давнім угорцям, або ж печенігам [24]. Припускають, що давні угорці, які початково кочували поблизу Дону й Азовського моря, а під ударами печенігів відійшли в Середнє Подніпров'я, в подальшому, в період близько 895 р. під тиском печенігів та, можливо, болгар перейшли Карпати, захопивши Паннонську рівнину. Одночасно вони тримали під своїм контролем Східне Прикарпаття та Семигород [2, стб. 15, 16]. Звідси їх після 895 р. поступово витискали печеніги [5, с. 216].

Слідом за істориками XIX ст., деякі сучасні історики стверджують, що протягом ста років – з 30-х рр. IX ст. по 30-ті рр. X ст. на цій території панували угорці, які кочували в Дністро-Дунайсь-

кому межиріччя (“Ателькузі”) напередодні свого переходу в Паннонію [див. 9, с. 26]. Цим також пояснюється невдала спроба підпорядкування подністровських племен київським князем Олегом у 885 році.

З цієї ж причини приєднання придністровських племен Київською державою допускається не раніше другої половини 30-х – початку 40-х років Х ст. [8, с. 6]. У такому разі значні простори Придністров'я оголошуються нічийною, ніби, нейтральною землею між Галицьким князівством та кочівниками [8, с. 6–7].

Підтвердженням залежності земель Східного Прикарпаття та Подністров'я від влади угорських (мадярських) племен, а згодом печенігів, вважаються знамениті кочівницькі поховання, досліджені Я. Пастернаком у лісі Діброва біля Галича, які були датовані на кінець IX ст. та пов'язані з угорцями [26], а також мадярські поховання у Перемишлі.

Результати дослідження. З аналізу сучасних археологічних джерел відомо, що етап остаточного підпорядкування західних племен Русі Києву започатковано ще за князя Святослава. На це вказують знахідки з добре вивчених пам'яток, таких як Дорогобузьке та Плісеське городища. Не виняток, що поштовхом до цього було просування печенігів у лісостепову зону. Відомо також, що якщо в першій половині Х ст. їхні стосунки з Руссю були переважно дружніми, то від часів князювання Святослава вони перейшли до стадії гострої конфронтації [5, с. 179, 183]. Цьому передувало, очевидно, зближення місць кочування печенігів з територіями, підконтрольними Києву. Так, сучасник цих подій, візантійський імператор Костянтин Багрянородний у середині Х ст. відзначав, що печенізьке плем'я “Іавдієртїім” поселилося поряд “з данниками Русі ульгінами, древлянінами, лендзанінами та іншими слов'янами” [3, с. 157].

Кочовики могли замешкувати лише степові території поруч з лісистими ділянками лісостепу, де господарювали племена уличів, деревлян та, ймовірно, одного з відгалужень волинян. Ці анклавні степу добре відомі у верхів'ях р. Горинь та Случ, а також на території східніше Дністра (частина Волині північніше верхів'їв Південного Богу та район степу Панталіха на Правобережжі Збруча [25]). Так, печеніги не мали безпосереднього кордону з тиверцями та хорватами. Для того, щоб тримати ці племена в покорі, кочівникам доводилося б долати сотні кілометрів уздовж звивистих річкових долин. Тому приписувати їм роль основного фактора небезпеки, що призводив до масового будівництва укріплень у східних слов'ян, не має достатніх підстав [14, с. 49].

До того ж, не виключено, що згадані підкурганні поховання в Крилосі залишені трохи пізніше половецькими підрозділами, які перебували на службі у галицьких князів [4, с. 29–30]. Таким чином, наявна інформація археологічних і писемних джерел не дає жодних підстав вважати стабільною залежність хорватів Східного Прикарпаття від давніх угорців, як це й раніше робили деякі історики [24].

Свідченням конфліктів з кочівниками та пов'язаної з цим ери будівництва городищ є повідомлення сучасних цим подіям арабських мандрівників. Вони вказують, що слов'яни IX ст., зокрема, мали “звичай будувати фортеці. Збирається декілька чоловік і будують фортецю, бо мадяри постійно нападають на них та грабують. Коли мадяри приходять, слов'яни переходять у побудовані ними фортеці. Тут та в укріпленнях вони найчастіше зимують, літом живуть у лісах” [1, с. 122–123]. Так, спалення в IX ст. оборонних стін та пов'язаних з ними приміщень на городищах Горішні Шерівці I, Добринівці. Ломачинці, Ревне 1, Грозинці [22, с. 64–80] можливо пояснювати саме угорським натиском. Щоправда, укріплення в Добринівцях та Горішніх Шерівцях після пожежі не відновлювались. Одночасно припинилось життя й на неукріпленій частині цих поселень. Ця обставина, можливо, справді вказує на триваліше перебування кочівників у краї.

Натомість, розгром Великої Моравії угорцями в 906 р. міг викликати масове переселення західних слов'ян на землі східних слов'ян [13, с. 126], зокрема й східних хорватів. Про це свідчить знахідки з недавніх розкопок поселення VIII–IX ст. у с. Рідківці на Буковині. На цьому поселенні розкриті рештки кузні й різноманітний асортимент залізних виробів, що засвідчують європейський рівень розвитку місцевого ковальства, а зібрана колекція оздоб – про тісні економічні зв'язки його населення із Подунав'ям та Великою Моравією [6]. Щоправда, частина з цих предметів могла мати й степове походження [15].

Загалом археологічні дослідження на пам'ятках регіону IX–початку XI ст. проведені лише фрагментарно. Тому вони не дають достатньо інформації для з'ясування цієї проблеми. Важливими датуючими знахідки в археологічних комплексах є куфічні дирхеми, що в той час були основною грошовою одиницею Русі.

Такий цікавий комплекс дали, наприклад, невеликі дослідження на Глибівському городищі в Середньому Подністров'ї, проведені кам'янець-подільським вченим С. Е. Баженовою ще у 1980-ті рр. Вони дали змогу встановити факт стаціонування тут дружинників та спалення пам'ятки наприкінці Х ст. [17]. Зокрема, найціннішими датуючими знахідками з виявленого комплексу є три арабські дирхеми.

Їх можна зіставляти з іншими знахідками куфічних дирхемів саманідського карбування, виявлених під час археологічних досліджень на Київщині (Київ, Леплява), Поділлі (Сажки) та Нижньому Подністрів'ї (Алчедар, Єкимауці), а також за випадкових обставин (Копіївка, Райгородок, Грабовець, Крилос, Йосипівка).

Скарби куфічних дирхемів (892–943 рр.), зібрані в околицях пізнішого княжого Галича, пов'язуються із літописним походом Володимира Великого на Хорватів у 992 р. та завершальним етапом існування Райковецької культури у Прикарпатті. Із цим же походом пов'язують припинення життя на більшості великих городищ Східного Прикарпаття. Тоді ж, як вважають [10], дирхеми зникають і з території Нижнього Подністрів'я (дирхеми Єкимауці і Алчедара аналогічно, датуються до 940-х рр.).

Так, за умов слабкого вивчення навіть таких помітних пам'яток Подністрів'я, як Стільське городище, джерельною базою для досліджень залишаються, переважно, рухомі пам'ятки.

Як відомо, процес входження території Подністрів'я до складу Київської держави, як і на інших землях Русі, супроводжувався впровадженням нової еліти та будівництвом фортець [19]. Тісні зв'язки регіону з сусідніми державами – насамперед, Угорщиною та Польщею стали причиною періодичної втрати Києвом над ним контролю, так і в результаті – незавершеністю описаного процесу освоєння території. Однак, певні успіхи все ж таки було досягнуто. Вони стали запорукою того, що ця територія міцно увійшла у склад Київської держави, а великі київські князі протягом усього XII ст. постійно домагалися відновлення повного контролю над краєм.

Археологічні дослідження дають змогу з'ясувати поширення князівських фортець у регіоні племінних центрів. На виділення їх у межах Північної Буковини звертав увагу у своїх працях відомий дослідник княжої доби Б. О. Тимошук. Щоправда, за його датуванням великокнязівська влада тут утвердилася вже наприкінці IX ст. Проте, за сучасними дослідженнями утвердження Києва у Подністрів'ї відбувалося сто років пізніше [20]*, а процес внутрішнього освоєння території взагалі не відбувся, наслідком чого було подальше опертя перших володарів краю – князів Ростиславовичів на місцеву племінну еліту, яка і стала відома згодом, як бунтівне галицьке боярство.

Припускаємо, що перші варязькі дружини проникли у Подністрів'я під час освоєння віслобуго-дністровського варіанта шляху “із варяг в греки” і утвердилися там ще до приходу дружинників Київського князя. Тоді, ймовірно, саме сліди їхньої діяльності Б. О. Тимошук міг визнати, як утвердження Києва на цій території. Однак, сліди утвердження скандинавських дружин у Галичині досі відображені загалом невеликою кількістю знахідок.

Класичним доказом цього вважається кенотаф у Галичиній могилі в Галичі, який як і Чорна могила в Чернігові та Турова могила в Турові вважаються похованнями варязьких “князів” на зразок відомого з літопису Полоцького князя Рогволода – незалежними або напівзалежними від династії Рюриковичів володарями**.

Археологічні маркери київської дружини в Подністрів'ї поки що слабко окреслюються за наявним матеріалом, однак узагальнення знахідок дружинного спорядження та озброєння галицько-волинських земель, проведений останнім часом [11, 12], виразно підтверджує тезу про порівняно слабшу присутність київської дружини в Галичині, порівняно з сусідньою Волиною, де процес внутрішнього освоєння території виразно маркується низкою скарбів місцевої еліти, датованих другою половиною XI–початком XII ст.

У Подністрів'ї досі відома порівняно невелика колекція знахідок мечів – своєрідної “табельної” зброї княжої дружини цього періоду. Характерною є знахідка з околиць Снятина, аналогії якій добре відомі від Скандинавії до Середнього Подніпров'я. Натомість є низка знахідок деталей мечів цього періоду у Південному Побужжі. Це може бути вказівкою на спроби проникнення київських дружин на Середній Дністер зі сходу або з півдня – через печенізькі степи та улицький анклав, в обхід магістрального шляху Київ–Прип'ять–Західний Буг–Дністер.

Останнім часом, переважно, нелегальними пошуковцями виявлено певну кількість знахідок (фрагменти мечів, підвіски у формі мініатюрних сокирок тощо), належних київській дружині, в околицях Галича. На Буковині вражає кількістю знахідок типового скандинавського дружинного спорядження городище X–XI ст. в ур. Корнешти поблизу с. Рухотин [7, с. 72]. Зібране тут озброєння вважають доказом запеклого штурму хорватської племінної фортеці київською дружиною Володимира Святославовича під час подій 992–993 рр.

* Скарби куфічних дирхемів (892–943 рр.), зібрані в околицях пізнішого княжого Галича пов'язують із літописним походом Володимира Великого на Хорватів у 992 р. Із цим же походом пов'язують припинення життя на більшості великих городищ Подністрів'я [21, с. 79–80].

** Як зауважили дослідники, ім'я Галиця цілком вписується в ряд орнітоморфних імен слов'янських князів – польського Крака (легендарного засновника Кракова), чеського Крока та хорватського Будимира (тобто півня) [19].

Категоричні висновки про відсутність слідів діяльності скандинавів у регіоні заперечуються даними досліджень останніх років. Їх спростовує, зокрема, аналіз вістрь стріл з Алчедарського та Скімауцького городищ, а також із згаданого городища Рухотин. Усе це показує помітну присутність скандинавського дружинного елемента на Правобережжі Дністра у X ст. [7, с. 70–72, рис. 1–2].

Із цим походом великого київського князя Володимира пов'язують масову загибель у кінці X ст. та повсюдний занепад на території Східного Прикарпаття та сусідніх районів Подністрів'я більшості слов'янських поселень і, в першу чергу, городищ-князівських фортець [16]. На всіх них простежуються сліди пожеж і фіксується знищення жител, укріплень городищ, як, наприклад, у Ревному [22, с. 67–68, 201]. Помічено, що в спалених господарських будівлях “підвалах”, які розташовувалися під оборонними валами центральної частини Ревнянського городища, виявлено значну кількість перегорілого зерна. Його присутність у сховищах може вказувати на час знищення укріплень, а саме на кінець літа чи осінь.

Ще одним аспектом утвердження Русі в згаданих регіонах можуть бути т. зв. дружинні табори – опорні пункти, що створювалися в процесі завоювання. Їх простежують у Середньому Подніпров'ї (Гньоздово, Шестовиця та ін.) та намагаються віднайти на просторах Волині та Прикарпаття [18; 23, с. 310].

Зокрема, за версією воронезького дослідника Є. Шинакова [23, с. 310] “претендентом” на роль “дружинного табору”, де київські князі концентрували військові сили для опанування Прикарпаття та Волині може бути відоме Плісеське городище, розташоване на перехресті двох шляхів: вододільного з басейнів Західного Бугу, Дніпра (через Прип'ять) та Дністра, що зв'язував Балтику з Причорномор'ям та сухопутного шляху з Центральної Європи до Києва (т. зв. “баварсько-хозарського” шляху). Тут, на великій укріпленій площі Плісеська, могла відбуватися тимчасова концентрація військ Володимира Святославича, що призначалися для воєн за підкорення Волині, Червенської землі та Хорватів.

Натомість автором статті розглянуто можливість існування дружинного табору в районі Володимира, де поруч із потужним поселенським комплексом плеїстогеної доби, в долині р. Луга фіксується курганне кладовище з дружинними похованнями [18]. Також, добре вивчені нижні напластування городища у Судовій Вишні [16, с. 103] дають підстави припустити існування тут одного з таких таборів. Хоча чимало знахідок, виявлених тут,

вказують на дещо інший склад залоги, ймовірно, з участю місцевих дружин. Припускаємо, що ця пам'ятка також може ілюструвати початковий етап становлення галицького боярства.

Висновки. Археологічні дослідження є важливим елементом вивчення ранньодержавної доби. Питання тюркських та угорських міграцій на у Подністрів'я та на Волинь мали б вирішуватися ретельними дослідженнями насамперед нечисленних поховань кочівників. Однак сумна доля останків з типово кочівницьких поховань, випадково виявлених нещодавно, зокрема, під час рятівних розкопок на околиці Лучеська, є яскравим свідченням недостатнього розуміння цієї проблеми у сучасному археологічному бізнес-середовищі.

Таким чином, ретельніше та масштабніше дослідження археологічних пам'яток західного регіону в подальшому допоможе розсудити різні погляди істориків щодо обставин утвердження Київської держави у Східному Прикарпатті та Волині.

1. Бертольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1894 / В. Бертольд // Записки Императ. Академии Наук. 8 серия по историко-филологическому отделению. – СПб., 1897. – Т. 4. – С. 123. Цитата з твору, написаного 1050–1055 рр. Гардізі, на підставі праці Ібн-Русте. Мадяри жили тоді на відстані 10 днів дороги від цих місць. – С. 122. 2. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. – Т. 2) – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с. 3. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1989. 4. Моця О. П. Карпати у X–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 1: Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 341–360. 5. Орлов Р. С. Про час появи печенігів на території України / Р. С. Орлов // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ–Львів, 1999. – С. 216–225. 6. Пивоваров С. В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті / С. В. Пивоваров, М. В. Ільків // Від венеців до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. – К. – Х.: Майдан, 2014. – С. 345–356. 7. Пивоваров С. В. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністрів'я / С. В. Пивоваров, В. Калініченко // Археологія & фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції.– Кам'янець-Подільський, 2013.– С. 66–72. 8. Рабинович Р. А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко-археологическое исследование: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 1997. – 20 с. 9. Рабинович Роман. Карпато-Днестровские земли и Киевская Русь: особенности взаимодействия / Р. А. Рабинович // Русин. – 2007. – № 2 (8). – С. 26–36. 10. Рабинович Р. А. Дирхемы на

території Молдови: культурно-історичський контекст / Р. А. Рабинович *Stratum-plus*. – 1999. – № 6: Время денег. – С. 263–275. 11. Терський С. Середньовічні мініатюрні сокирки з галицько-волинських земель / С. В. Терський, В. Савицький // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012: streszczenia referatów XXIX konferencji sprawozdawczej*. – Lublin: UMCS, 2013. – S. 27. 12. Терський С. *Kiścienie X–XIV st. na ziemi halicko-wołyńskiej* / S. Terśkyj, W. Sawyćkyj // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013: streszczenia referatów XXX konferencji sprawozdawczej*. – Lublin: UMCS, 2014. – S. 40–41. 13. Терський С. В. *Військово-історичні аспекти формування території Галицько-Волинської держави* / С. В. Терський // *Військово-науковий вісник*. – Вип. 22. – Львів: АСВ, 2014. – С. 125–133. 14. Терський С. В. *Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар* / С. В. Терський // *Вісник Львівської комерційної академії*. – Серія: Гуманітарні науки. – Вип. 12. – 2014. – С. 46–53. 15. Терський С. В. *Ремінні трійники-розподільники VI–XIII ст. на Правобережжі України* / С. В. Терський // *Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей)*. – Вип. 13. – Ч. 1. – Рівне, 2015. – С. 176–179. 16. Терський С. В. *Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження* / С. В. Терський // *Historical and cultural studies*. – 2015. – № 2. – С. 94–104. 17. Терський С. В. *Південні кордони Галицького князівства та проблема літописних тиверців: стан і перспективи дослідження* / С. В. Терський // *Військово-науковий вісник*. – Вип. 26. – Львів: АСВ, 2016. – С. 189–199. 18. Терський С. В. *Володимир у X ст.: стан та перспективи дослідження* / С. В. Терський // *Хроніки Ладомерії. Наук. зб.* – Вип. 1: *Мат-ли I Всеукр. наук. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 15-ї річниці створення Державного історико-культурного заповідника “Стародавній Володимир”*. – Володимир-Волинський, 2016. – С. 24–27. 19. Терський С. В. *Роль київської дружини в становленні Галицької землі: проблеми археологічної інтерпретації* / С. В. Терський // *Тези IV Міжнар. наук.-практ. конф. “Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації” (Львівська політехніка, 21–22 квітня 2017 р.)*. – Львів, 2017. – С. 119–121. 20. Терський С. В. *Озброєння та фортифікації у Галицькій землі у період входження до складу Київської держави* / С. В. Терський // *Людина і техніка у визначних битвах ХХ століття (до 100-річчя події): Збірник тез доповідей Міжнар. наук. конф. 15–16 червня 2017 р.* – Львів: АСВ, 2017. – С. 51–52. 21. Терський С. В. *Археологія України (середньовічна доба): навч. посіб.* / С. В. Терський. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2017. – 256 с. 22. Тимошук Б. О. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)* / Б. О. Тимошук. – К.: *Наук. думка*, 1982. – 206 с. 23. Шинаков Е. А. *Дружинные лагеря* / Е. А. Шинаков // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 307–311. 24. Kaindl K. P. *Geschichte der Bukowina* / K. P. Kaindl. – Czernowitz, 1896. 25. Parczewski M. *Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej* / M. Parczewski // *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. – Toruń, 2003. – S. 151–165. 26. Pasternak J. *Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten* / J. Pasternak // *Archeologia Hungarica*. – 1937. – Bd. 21. – S. 1–7.

References

1. Bertol'd V. (1897), *Otchet o poezdke v Srednyuyu Azyyu s nauchnoy tsel'yu 1893–1894*. Zapysky Ymperat. Akademyy Nauk. 8 seryya po ystoryko-fylolohycheskomu otdelenyyu, SPb, T. 4, pp. 123 (ukr). 2. Ypat' evskaya letopys' (Polnoe sobranye russkykh letopysey, Tom vtoroy), 2-e yzd, M.: Yazyky slavyanskoj kul'tury, 2001, 648 p. (ukr). 3. Konstantyn Bahryanorodnyy (1989), *Ob upravlenyy ymperyey: tekst, perevod, kommentaryy* / Pod red. H. H. Lytavryna y A. P. Novosel'tseva, M. (ros). 4. Motsya O.P (1999), *Karpaty u X–XIV st. Ethnohez ta etnichna istoriya naseleennyi Ukrayins'kykh Karpat, T. 1: Arkheolohiya ta antropolohiya, L'viv, pp. 341–360 (ukr)*. 5. Orlov R. S (1999), *Pro chas povayy pechenihiv na terytoriyi Ukrayiny. Etnokul'turni protsesy v Pivdenno-Skhidny Yevropi v I tys. n.e, Kyviv-L'viv, pp. 216–225 (ukr)*. 6. Pyvovarov S. V., Il'kiv M. V. (2014), *Ridkivs'ke poseleennyi raykovets'koyi kul'tury u Verkh'n'omu Poprutti, Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littya*. – K, Kh., pp. 345–356 (ukr). 7. Pyvovarov S. V., Kalinichenko V. (2013), *Novi znakhidky seredn'ovichnykh nakonechnykh stril z terytoriyi Seredn'oho Podnistrov'ya, Arkheolohiya & fortyfikatsiya Seredn'oho Podnistrov'ya. Zbirnyk materialiv Tret'oyi Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, Kamjanets'-Podil's'kyy, pp. 66–72 (ukr)*. 8. Rabynovych R. A (1997), *Karpato-Dnestrovskyye zemly vo vtoroy polovynе IX – pervoy polovynе XIII vv (Ystoryko-arkheolohycheskoe yssledovanye. Avtoreferat dys. kand. yst. nauk, SPb, 20 p. (ros)*. 9. Rabynovych Roman (2007), *Karpato-Dnestrovskyye zemly y Kyevskaya Rus': osobennosty vzaymodeystviya, Rusyn, No. 2 (8), pp. 26–36 (ros)*. 10. Rabynovych R. Aю (1999), *Dyrkhemy na terrytoriyi Moldovy: kul'turno-ystorycheskyy kontekst, Monety v ystorycheskykh rekonstruktsiyakh, pp. 263–275 (ros)*. 11. Ters'kyy S., Savyts'kyy V. (2913), *Seredn'ovichni miniatyurni sokyrky z halyts'ko-volyns'kykh zemel', Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012: streszczenia referatów XXIX konferencji sprawozdawczej, Lublin: UMCS, pp. 27 (ukr)*. 12. Terśkyj S., Sawyćkyj W. (2014), *Kiścienie X–XIV st. na ziemi halicko-wołyńskiej, Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013: streszczenia referatów XXX konferencji sprawozdawczej, Lublin: UMCS, pp. 40–41 (pol)*. 13. Terśkyj S. V. (2014), *Viys'kovo-istorychni aspekty formuvannya terytoriyi Halyts'ko-Volyns'koyi derzhavy, Viys'kovo-naukovyy visnyk, 22, L'viv, pp. 125–133 (ukr)*. 14. Terśkyj S. V. (2014), *Pivdenno-Zakhidna Rus' naperedodni pokhodiv Volodymyra Velykoho: arkheolohichnyy komentar, Visnyk L'vivs'koyi komertsiynoyi akademiyi, Seriya: Humanitarni nauky, 12, pp. 46–53 (ukr)*. 15. Terśkyj S. V. (2015), *Reminni triynyky-rozpodil'nyky VI–XIII st. na Pravoberezhzhi Ukrayiny, Naukovi zapysky (Rivnens'kyy krayeznavchyy muzey), 13 (1), Rivne, pp. 176–179 (ukr)*. 16. Terśkyj S. V. (2015), *Seredn'ovichni arkheolohichni pam'yatky u Sudoviy Vyshni na L'vivshchyni: istoriya ta perspektyvy doslidzhennya. Historical and cultural studies, № 2, pp. 94–104 (ukr)*. 17. Terśkyj S. V. (2016), *Pivdenni kordony Halyts'koho knyazivstva ta problema litopysnykh tyvertsiv: stan i perspektyvy doslidzhennya. Viys'kovo-naukovyy visnyk, Vyp. 26, L'viv, pp. 189–199 (ukr)*.

18. Terškyj S. V. (2016), *Volodymyr u X st.: stan ta perspektyvy doslidzhennya, Khroniky Ladomeriyi*. Nauk. zb, Vyp. 1: *Mat-ly I Vseukrayins'koyi naukovoyi istoryko-krajeznavchoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 15-iy richnytsi stvorennya Derzhavnoho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka "Starodavniy Volodymyr"*, Volodymyr-Volyns'kyy, pp. 24–27 (ukr).
19. Terškyj S. V. (2017), *Rol' kyyivs'koyi druzhyny v stanovlenni Halyts'koyi zemli: problemy arkeolohichnoyi interpretatsiyi, Tezy IV Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "Istoryko-kul'turna spadshchyna: problemy zberezhenntya i populyaryzatsiyi"* (L'vivs'ka politekhnika, 21–22 kvitnya 2017 r.), L'viv, pp. 119–121 (ukr).
20. Terškyj S. V. (2017), *Ozbroyennya ta fortyfikatsiyi u Halyts'koyi derzhavy, Lyudyna i tekhnika u vyznachnykh bytvakh XX stolittya (do 100-richchya podiyi)“*: Zbirnyk tez dopovidey mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi 15–16 chervnya 2017 r, L'viv, pp. 51–52 (ukr).
21. Terškyj S. V. (2017), *Arkheolohiya Ukrayiny (seredn'ovichna doba)*. Navchal'nyy posibnyk, L'viv: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu “L'vivs'ka politekhnika”. – 256 pp.
22. Tymoshchuk B. O. (1982), *Davn'orus'ka Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*, K., 206 s (ukr).
23. Shynakov E. A. (2004), “Druzhyhnye laherya”, *Starodavniy Iskorosten' i slovyans'ki hrady VIII–X st. Zb. nauk. prats'*, K., pp. 307–311 (ros).
24. Kaindl K. P. (1896), *Geschichte der Bukowina, Czernovitz (deutsch)*.
25. Parczewski M. (2003), *Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej, Civitas Schinesghe cum pertinentiis, Toruń*, pp. 151–165 (pol).
26. Pasternak J. (1937), *Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten, Archeologia Hungarica, Bd. 21, pp. 1–7 (deutsch)*.